

Critical inquiry into Marxist's point of view about the priority of professions over thoughts

✚ **Abdoallah Niksirat**
a.niksirat@scu.ac.ir

Assistant Professor of Philosophy,
Faculty of Theology, Shahid Chamran
University of Ahvaz, Iran.

- Received: 15/2/2023
- Confirmed: 28/5/2023

Abstract:

This article has attempted descriptively to analyze, explain, and criticize the Marxist's point of view about the priority of professions over thoughts, which results from the priority of the institution and the material and economic interests of the society over other social institutions. The major question is whether, as so-called scientific Marxism claims, the social class in general and the economy and living conditions, in particular, are the only or at least the most fundamental factors in individual and social changes. Or, as Max Weber sets forth, thought and faith are fundamental, and ideal and spiritual thoughts give meaning to real and practical interests and justify them. However, the victory of thoughts is possible if they have a relationship with real and practical interests. Interests and professions have a reciprocal relationship with thoughts, and none of them can survive without the other. Professor Motahari also proposes the integrated theory of Islam, according to which Karl Marx's opinion is naive and immature, but Max Weber's opinion is rational and mature.

Keywords: Marx/Marxism, human being, Max Weber, professions, thought

پژوهش‌های فلسفی
پرتال جامع علوم انسانی

Extended Abstract:

It is noteworthy that this article does not seek to deny the effects of various dimensions and aspects of social, economic, livelihood, and political life in human life, but rather it defends the priority of thought compared to other human characteristics and attributes. In other words, it points out that what distinguishes man from other beings is, first of all, his thinking, and nothing else, because his other attributes and characteristics are among his accidents, and only thinking is his *differentia specifica*, as philosophers say.

Of course, this claim does not mean that the individuals' livelihood does not affect their thoughts. Rather, we say that the thought precedes action, although the thought itself is not without being influenced by life and action. For example, an architect who wants to build a building, first draws its plan and outline in his mind, then implements his plans. However, human conscience is also subject to practical necessities in many cases (Motahari, 1990, p. 86). Another thing is that, if an individual's thoughts and thinking precede his livelihood, then we have deprived him of his free will, and if we deny an individual's free will, we have to give up all education systems. Encouragement and punishment become also meaningful when we consider man as free, while according to Marxism, the whole character of man and his thinking is formed in society and history.

Philosophically speaking, the ultimate cause is supposed to precede other causes. Because, for example, first the maker of a chair or anything else draws the desired object, i.e. a chair, in his mind for a certain motivation and purpose, then he actualizes that mental potential idea. The stage requires the effective, material, and formal causes. Therefore, thought metaphysically precedes action. It means that first, a person thinks, then he enters the stage of action. First, the man thinks, then he actualizes his thoughts. Therefore, thinking has priority over living, that is, economic actions, etc. are preceded by thinking. In other words, if we consider a human being in the actions that are issued by him voluntarily, we see that until a human being imagines an end or a mental existence of an end is not achieved for him, the will to do something will not be found for him (Motahari, 1986, vol. 2 p. 42). Therefore, the human being lives as he thinks and not vice versa!

Reference

- Ebrahimzadeh, Isa, philosophy of education (2013), Tehran: Payam Noor University Press, 15th edition.
- Ahmadi, Babak, Marx's Philosophical Dictionary (2008), Tehran: Markaz publication, first edition.

- Plekhanov, Georgia, *Basic Problems of Marxism and Other Philosophical Essays* (2011), translated by Parviz Babaei, Tehran: Azad Mehr Publishing, first edition.
- Tovayan Fard, Hasan, *Discussions of Marxist Economics* (?), Ghazveh Publications (?).
- Russell, Bertrand, *History of Western Philosophy* (1994), first vol., translated by Najaf Darya Bandari, Tehran: Farvaz Book, 6th edition.
- Russell, Bertrand & Meterlinck, Maurice & Gide, Andre, *Principles of Materialism, Marxism* (1978), translated by Dr. S.M., Karvan Publications (?).
- Zinati, Ali, *Enlightening Discourse* (Discussion: Ehsan Tabari, Abdul Karim Soroush, Farrokh Negahdar, Mohammad Taghi Misbah Yazdi) (2000), Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute, first edition.
- Sobhani, Jaafar, *a research on Marxism and religion* (2006), Qom: Payam Azadi Publications.
- Soroush, Abdul Karim, *Contemplating creation* (1991), Tehran: Soroush Publications, second edition.
- Soroush Abdul Karim, *Philosophy of History* (1979), Tehran: Tolou Azadi, second edition.
- Mollasadra, *the evidence of God* (1981), translated and explained by Javad Mosleh, Tehran: Academic Publishing Center.
- Ghazali, Abu Hamed, *Alchemy of happiness* (1982), edited by Ahmad Aram, first vol., Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, first edition.
- Copleston, Frederick, *History of Philosophy* (2003), 5th vol., translated by Amir Jalaluddin Alam, Tehran: Scientific and Cultural Publications and Soroush Publications, 4th edition.
- Copleston, Frederick, *History of Philosophy* (2003), 7th vol., translated by Dariush Ashuri, Tehran: Scientific and Cultural Publications and Soroush Publications, 4th edition.
- Marx, Karl, *Poverty of Philosophy* (2004) translated by Artin Arakal, Tehran: Ahura Publications, first edition.
- Marx, Karl, *Capital*, (2000) translated by Iraj Eskandari, Tehran: Ferdous Publications, second edition.
- Motahari, Morteza, *A brief commentary on the philosophical poem* (1986), first and second vol., Tehran: Hekmat Publications, second edition.
- Motahari, Morteza (?), *Marx and Marxism*, third book, Shariat Publishing, (?).
- Motahari, Morteza (1990), *Philosophy of History*, first vol., Tehran: Sadra Publications, first edition.
- Motahari, Morteza (2007), *collection of works* (13), Tehran: Sadra Publications, 8th edition.
- Motahari, Morteza (2016), *collection of works* (30), Tehran: Sadra Publications, 8th edition.
- Makarem Shirazi, Nasser, *a study on the principles of Marxism and socialism*, (?).
- Maulvi, Jalaluddin, *Masnavi Mawani* (2000), edited by Mohammad Estelami, Tehran: Sokhan Publications, 6th edition.
- Nasaj, Hamid, *Introduction to Marxism* (2013), www.tebyan.net
- Mohammadnejad, Iran. *Consciousness and subject in the political thought of Louis Althusser*, *Philosophical Research Journal of Tabriz University*, 12th period, No. 22, June 2018, pp. 137-152.
- Feyrahi, Dawood, 2013, *Power, Knowledge, and Legitimacy in Islam*: Tehran: Ney Publishing, 4th edition.
- Malekian, Mustafa, (?), *Pamphlet of Existentialism*, (?).
- Dreyfus, Hubert & Rabinow, Paul & Foucault, Michel, 1997, *beyond structuralism and hermeneutics*, translated by Hossein Bashirieh, Tehran: Ney Publishing, first edition.
- Nik Bakht, *a summary of Marxism*, 2007, [www. Anthropology 1384 blogfa.com](http://www.Anthropology1384blogfa.com)
- Craib, Ian, (2004) *Classical social theory, an introduction to the thought of Marx, Weber, Durkheim, and Simmel*, translated by Shahnaz Mosamaparast, Tehran: Agah Publications Institute, second edition.
- Löwith, Karl, *Max Weber and Karl Marx with a new foreword by Brian Turner* (2015), translated by Shahnaz Mosamaparast, Tehran: Qoqnoos Publications, first edition.
- Bendix, Reinhard, (2003) *Max Weber: an Intellectual Portrait*, translated by Mahmoud Rambod, Tehran: Hermes Publications, first edition.
- Ashtiani, Manouchehr, (2007), *Karl Max and Sociology of Knowledge*. Tehran: Ghatreh Publication, first edition.
- Motahari, Morteza, (2009), *Introduction to Islamic Worldview* (5): *Society and History*, Tehran: Sadra Publications, 22nd edition.
- Motahari, Morteza, (1984), *a critique of Marxism*, Tehran: Sadra Publications, first edition.

نقد و بررسی دیدگاه مارکسیسم دربارهٔ تقدم پيشه‌ها بر اندیشه‌ها

چکیده

در این مقاله با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی به واکاوی و تبیین و نقد دیدگاه مارکسیسم دربارهٔ تقدم پيشه‌ها بر اندیشه‌ها که محصول و نتیجهٔ تقدم نهاد و منافع مادی و اقتصادی جامعه بر سایر نهادهای اجتماعی است، مبادرت شده است. پرسش اصلی این است که آیا براساس ادعای مارکسیسم که مدعی علمی بودن فلسفهٔ خویش‌اند، پایگاه و طبقهٔ اجتماعی عموماً و اقتصاد و وضعیت معیشت به‌طور خاص تنها یا حداقل مهم‌ترین عامل محوری و بنیادین در تغییر و تحولات فردی و اجتماعی است؟ یا این که براساس دیدگاه ماکس وبر، فکر و ایمان و عقیده اصالت دارند و اندیشه‌های آرمانی و روحانی به منافع واقعی و عملی معنا داده و آن‌ها را توجیه می‌نمایند. هرچند پیروزی اندیشه‌ها در صورتی میسر است که با منافع واقعی و عملی پیوند داشته باشند. به بیان دیگر، منافع و پيشه‌ها با اندیشه‌ها رابطهٔ متقابل دارند و هیچ‌یک بدون دیگری نمی‌توانند دوام بیاورند. استاد مطهری نیز نظریهٔ تلفیقی اسلام را مطرح می‌کند که براساس آن درخصوص انسان‌های ابتدایی و غیربالغ‌الفکر، نظر آقای کارل مارکس درست است، اما دربارهٔ انسان‌های منطقی و بالغ‌الفکر نظر ماکس وبر درست است.

واژگان کلیدی: مارکس / مارکسیسم، انسان، ماکس وبر، پيشه‌ها، اندیشه‌ها.

✉ عبدالله نیک سیرت

a.niksirat@scu.ac.ir

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

○ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۵/۱۶

○ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰

مقدمه و بیان مسئله

هدف از نگارش این مقاله، طرح یک سؤال جدی و مهم است که از دیرباز ذهن بشر خاکی را خلجان داده و متفکران و اندیشمندان بسیاری را در اقصی نقاط جهان پهناور به کنکاش و تفحص واداشته است. آن سؤال این است که آیا آدمی آن طور که می‌اندیشد زندگی می‌کند؟ یا برعکس، آن گونه که می‌زید می‌اندیشد؟ به زبان دیگر، آیا اندیشه و آمال هر فرد و جامعه به قالب و قامت و متناسب با خاستگاه و جایگاه اجتماعی و به تعبیر دیگر پيشه یا جامعه است؟ یا برعکس، این پيشه‌ها هستند که مبتنی بر اندیشه‌ها هستند؟ اندیشهٔ آدمی در قالب معیشت اوست، یا معیشت او بر قامت اندیشهٔ اوست. تفکر سابق بر معیشت است، یا برعکس معیشت مقدم بر تفکر است. به دیگر سخن، اول آدمیان می‌اندیشند و آن گاه براساس آن اندیشه و تفکر می‌زیند، یا این که بشر براساس این که چه نحوه‌ای از زندگی داشته باشد، اندیشه و تفکر او سامان می‌یابد. مارکسیسم بر این پندار است که همیشه هستی اجتماعی و به تعبیر دیگر، منافع و پيشه‌ها مقدم بر عقیده‌ها و پيشه‌ها هستند. پرواضح است که بین این دو نوع نگاه، یعنی تقدم یا تأخر اندیشه نسبت به عمل و زندگی، عرض عریض و تفاوت فاحشی وجود داشته و نتایج مهمی را دربردارد.

پیشینه تحقیق

شایان ذکر است که نظریهٔ مارکسیسم دربارهٔ تقدم پيشه‌ها بر اندیشه‌ها تا حدودی در گذشته سابقه داشته است. به عنوان مثال، از نظر جاحظ اراده بر عقل تقدم دارد و عقل و دانش با قدرت و نیازهای ناشی از آن ارتباط دارد و هر جا که قدرت وجود داشته باشد، عقل و دانش نیز تحقق خواهد یافت. به بیان دیگر، از نظر ایشان قدرت اساس وجود عقل است و عقل نیز منبع شکل‌گیری دانش است. در قرون اخیر نیز فوکو بر رابطهٔ قدرت و دانش تأکید کرده است (فیرحی، ۱۳۸۳، ص ۶۰). به زبان دیگر، دوگانهٔ قدرت و دانش و فراگردهای منازعاتی که از درون آن می‌گذرد و عناصر تشکیل‌دهندهٔ آن هستند، اشکال و حوزه‌های ممکن دانش و شناخت را تعیین می‌کنند (دریفوس و رابینو، ۱۳۷۶، صص ۲۱۸-۲۱۷). البته استاد مطهری بر این باور است که عقل بر تجربه مقدم است؛ زیرا اگر شناسایی عقلی برهانی که متکی بر بدیهیات اولیه است وجود نمی‌داشت، در آن صورت محال بود که شناسایی تجربی منطقی وجود پیدا کند (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۴۱۴). ناگفته نماند که در ادبیات غنی پارسی نیز بر تقدم علم و دانش بر قدرت و ثروت تأکید فراوان شده که نمونهٔ بین آن شعر معروف «توانا بود هر که دانا بود» حکیم فردوسی است.

ملاحظات نظری و مفهومی

قبل از هرچیز لازم است که برخی از اصطلاحات مهم این مقاله به اختصار توضیح داده شود. در ابتدا از اصطلاح «کمونیسم» آغاز می‌شود. براساس ادعای مکتب مارکسیسم، «معنی کمونیسم این است که ما به تمام افرادی که از حیث استعداد و هوش و ذکاوت با یکدیگر تفاوت دارند شانس واحدی برای پیشرفت و ترقی بدهیم» (راسل و...، ۱۳۵۷، صص ۱۱۱-۱۱۲). به بیان دیگر، در نظام کمونیسم مالکیت خصوصی افراد بر ابزار تولید از بین می‌رود و کل ابزار تولید در اختیار کل جامعه قرار می‌گیرد و همه چیز به همگان تعلق دارد و چیزی در مالکیت خصوصی افراد نیست (همان، ص ۵۰-۴۹). اصطلاح دیگر «ماتریالیسم تاریخی» است که ابتکار مارکس است و به معنای تفسیر تاریخ براساس اقتصاد و زیربنای بودن و تعیین‌کنندگی آن نسبت به اوضاع و احوال دیگر است. به دیگر سخن «ماتریالیسم تاریخی» آیینی فلسفی است که تمامی واقعیت را به ماده کاهش می‌دهد و اندیشه و آگاهی و معنویت را صرفاً نتیجهٔ تکامل ماده می‌شناسد (احمدی، ۱۳۸۲، ص ۱۵۵). اما منظور از «اندیشه» نیز دانش‌ها، تصمیم‌گیری‌ها، آگاهی‌ها، یادگیری‌ها، قضاوت‌ها و داوری‌های عقلانی و فکری و به عبارت دیگر، ایده‌ها، دانسته‌ها، معتقدات و تجارب اندوخته شده است (مطهری، ۱۳۶۵، ص ۱۴).

سرانجام مراد از «بورژوا» کسی است که مالک ابزار تولید باشد. یعنی سرمایه‌داران و مالکان که طبقه مسلط هستند و منظور از «پرولتاریا» نیز شخصی است که فاقد ابزار تولید است. یعنی کارگران که طبقه زیردست هستند (توانایان فرد، بی‌تا، صص ۱۶-۱۷).

انسان؛ اسیر جامعه یا امیر جامعه

درباره ماهیت زندگی اجتماعی انسان نظریه‌های گوناگونی ارائه شده است که البته هر کدام از این آراء و اندیشه‌ها را که بپذیریم، در منظور و مقصود فرقی حاصل نمی‌شود؛ زیرا خواه قائل به مدنی‌الطبع بودن آدمی باشیم و خواه آن که زندگی جمعی او را معلول نیازها و خواسته‌های آدمی بدانیم، در هر صورت واقعیت زندگی اجتماعی و روح جمعی حیات آدمی را پذیرفته‌ایم. هرچند در علت و دلیل آن اختلاف نظر داشته باشیم. بنابراین به نظر می‌رسد که انسان حیوان اجتماعی یا دارای حیات جمعی و اشتراکی است. چه اجتماعی بودن فطری و ذاتی او باشد، چه قراردادی و وضعی یا ناشی از اضطرار و نیاز باشد. البته انسان را به حیوان اقتصادی، حیوان هنرمند، حیوان سیاسی و... نیز تعریف کرده‌اند.

پرواضح است که اعتقاد و پذیرش زندگی جمعی برای انسان به‌هیچ‌عنوان به‌معنای اعتقاد به اصالت جامعه و غفلت و نادیده انگاشتن استقلال و هویت مستقل افراد در جامعه نیست. ولی مارکسیسم هر فردی را مانند یک مهره بی‌مقدار در طبقه مربوطه خود می‌داند و برای فرد هیچ‌گونه استقلال شخصی و آزادی فردی قائل نیست. مطابق عقیده مارکسیسم، فرد هیچ چیزی نیست و فقط جامعه اصل است و اهمیت دارد. درحالی‌که به تعبیر راسل، تأمین سعادت «جمع» بدون تأمین سعادت افرادی که آن جمع را تشکیل داده‌اند سخنی بی‌معنا و سست است. از نظر راسل، قوای محرکه تاریخ جوامع انسانی برخلاف نظر مارکس منجر به تمایلات اقتصادی نیست، بلکه تمایلات طبیعی زیادی در نهاد بشر وجود دارد که در رفتار و مبارزات اجتماعی او دخالت دارند (راسل و...، ۱۳۵۷، صص ۳۵-۳۶). به تعبیر دیگر، مارکسیست‌ها اعتقاد دارند که محرک تاریخ صرفاً ابزار و شیوه تولید و روابط تولیدی و اقتصادی است. به‌عنوان مثال، انگلس معتقد است که تولید اقتصادی و ساختمان اجتماعی، جبراً اساس تاریخ سیاسی و فکری هر دوره تاریخی را به وجود می‌آورد. درحالی‌که ابزارهای تولید ساخته دست انسان و از فرآورده‌های وجود وی هستند. بنابراین برخلاف دیدگاه مارکسیسم، ابتدا باید به شناخت خود انسان بپردازیم و سپس به آثار و افعال او مبادرت نماییم. درحالی‌که مارکسیست‌ها بدون این‌که به مباحث انسان‌شناسی و روان‌شناسی بپردازند، جامعه‌شناس شدند و این البته کار عجیبی است.

از نظر مارکس، مسیر تاریخ مراحل مختلف رشد ابزار تولید و رونب‌های مناسب با آن است و ادوار مختلف تاریخ مثل برده‌داری، فئودالیسم، بورژوازی و... هر یک در دوره‌ای و متناسب با درجه‌ای از رشد ابزار تولید حکومت و عمومیت یافته‌اند. مارکس معتقد است که انسان‌ها فقط باید تاریخ را کشف کنند و با آن همراهی کنند، همین و بس؛ زیرا عدم همگانی به‌معنای عوض شدن راه تاریخ نیست، بلکه فقط به خرد شدن آن کسی می‌انجامد که در برابر خدای جبار و کور تاریخ به عصیان برخاسته است. به بیان دیگر، گویی انسان‌ها جسم تاریخ‌اند که در فرمان یک روح مقتدر و پرهیبت‌اند (سروش، ۱۳۵۸، صص ۱۲-۱۴). اما برخلاف نظریه مارکسیسم، تاریخ آدمیان به اختیار آنان که منبعث از ساختمان انسانی آن‌هاست ساخته شده است و دستی بیرون از تاریخ آن را به جبر و عنف تصرف نمی‌کند و آدمیان را ابزار مقاصد و اعمال مرادات خود نمی‌گرداند (سروش، ۱۳۷۰، ص ۲۶۹). درواقع اگر کسی بسان مارکس بیاندهد، دیگر جایی را برای اراده و اختیار انسان باقی نمی‌گذارد، بلکه انسان را موجودی اسیر و دست‌وپابسته در بستر تاریخ و زمان می‌پندارد. این نحوه تفکر انسان‌ها را بسان گله‌های بی‌اختیار و بی‌اراده و بی‌شعوری می‌داند که تحت سلطه و اختیار گرگ قهار و جلاد تاریخ **اسیرند، نه امیر**. چراکه به‌تعبیر انگلس، خدای تاریخ سنگدل‌ترین خدایان است.

شایان ذکر است که بین دیدگاه دورکیم و مارکس از یک طرف و وبر از سوی دیگر، درخصوص رابطهٔ فرد و جامعه تفاوت اساسی وجود دارد؛ زیرا از نظر مارکس، کنش انسانی تحت تاثیر نیروهای اقتصادی، مقید و محدود می‌شود. از نظر دورکیم نیز جامعه همواره به‌لحاظ اهمیت در مرکز قرار دارد و حتی در جوامع مدرن نیز که ظاهراً خودمختاری افراد بسیار پراهمیت است، گویی جامعه آزادی اراده را تعیین می‌کند. به عبارت دیگر، مارکس توانایی انسان را نه ویژگی فرد انسانی، بلکه کیفیتی می‌پندارد که متعلق به بشریت به‌عنوان یک کل است. او معتقد است که ماهیت انسان از رهگذر آفرینش محیط خود تغییر می‌کند و سپس با آن تطبیق می‌نماید و به بازآفرینی آن می‌پردازد. اما براساس عقلانیت ابزاری وبر، انسان‌ها قادر به کنترل و دستکاری جهان طبیعی هستند. از نظر وبر، حتی «دولت» نیز فی‌نفسه جدا از مردمی که روابط و کنش‌هایشان واقعیت را می‌سازد وجودی ندارد و جامعه به‌معنای واقعی وجود ندارد، بلکه این افرادند که واقعیت هستی‌شناختی یا وجودی دارند (کرایب، ۱۳۸۴، صص ۱۰۵-۹۶).

استاد مطهری در نقد این دو دیدگاه افراطی و تفریطی می‌گوید که ترکیب جامعه نه از ترکیب‌های اعتباری است، از قبیل درخت‌های یک باغ که هر درختی مستقل زندگی می‌کند و نه از قبیل ترکیب‌های طبیعی است که شخصیت فرد مستهلک در شخصیت جامعه باشد، چون لازمهٔ آن جبر است (مطهری، ۱۳۶۳، ص ۱۱۲). بلکه هم فرد اصیل است و هم جامعه. یعنی از یک سو وجود افراد در جامعه حل نشده و جامعه وجودی یگانه مانند مرکبات شیمیایی ندارد و از سوی دیگر نیز در اثر تاثیر و تاجر اجزاء، واقعیت جدیدی می‌یابند که همان هویت جامعه است، هرچند جامعه هویت یگانه ندارد (مطهری، ۱۳۸۸، ص ۲۷).

برطبق مارکسیسم، انسان تاریخ خود را نمی‌سازد، بلکه شیوهٔ تولید و طرز اقتصاد، تاریخ بشر و تمام رویدادها و نتیجه‌های آن را می‌سازد. انسان نتیجهٔ تکامل یافتهٔ طبیعت و علوم و قوانین آن و جبر تاریخ است و محرک تاریخ انسان نیز، ابزار و شیوهٔ تولید و روابط تولیدی اقتصادی است. از این‌رو، انگلس می‌گوید که تولید اقتصادی و ساختمان اجتماعی جبراً اساس تاریخ سیاسی و فکری هر دورهٔ تاریخی را به وجود می‌آورد (مکارم، بی‌تا، صص ۲۱-۱۷). براساس دیدگاه آن‌ها انسان مظلوم به ظرف جامعه و جبر تاریخ است. ظرفی است که محیط جمعی آن را پر می‌کند و حرفی است که ضمن اجتماع معنا می‌یابد. بنابراین اگر جمع را بشناسید فرد هم شناخته خواهد شد (سروش، ۱۳۷۰، ص ۲۶۰). به سخن دیگر، جامعه چیزی است که خود را بر ما تحمیل می‌کند و مثل یک بنا است که زیربنا و روبنا دارد و شالودهٔ اقتصادی مهم‌ترین بخش آن است. از این‌رو، انسان‌ها خالق جامعه نیستند، بلکه مخلوق جامعه و محصول آن جهان و اجتماعی هستند که در آن زاده می‌شوند (نیک‌بخت، ۱۳۸۶، ص ۲). درحالی‌که از نظر راسل، فیلسوفان و بلکه اصلاً تمام دانشمندان هر جامعه‌ای هم معلولند و هم علتند؛ زیرا از یک سو، معلول اوضاع اجتماعی و سیاسی و سازمان حکومتی زمان خویش‌اند و از سوی دیگر نیز اگر بخت یار بوده باشد، علت عقایدی هستند که سیاست و سازمان‌های بعدی را شکل می‌دهند (راسل، ۳۷۳، ج ۱ صص ۹-۱۰).

پیروان مکتب مارکسیم گمان می‌برند که وجدان هر کس انعکاسی از وضع زندگی مادی است، زیرا اصالت از آن ماده است. برطبق این فلسفه یک نفر در کاخ و در ویرانه نمی‌تواند یک جور فکر کند. جبراً دو جور فکر می‌کند. مثل آینه‌ای که در شرایط متفاوت، صورت‌های متفاوتی را منعکس می‌کند. گویی انسان نظیر یک بوتهٔ گندم است و سیر تاریخ نظیر حرکت گیاه است و معنا ندارد که ما به یک بوتهٔ گندم بگوییم ای گندم! تو باید امروز چنین باشی و فردا چنان. حال آن‌که اگر بنا باشد که فکر هم جبراً مانند ماده متحول و متغیر باشد، لازمه‌اش این است که هیچ اصل ثابتی وجود نداشته باشد و از جمله همین اصول منطقی دیالکتیکی نیز متغیر و نه جاودان باشند. هرچند در این‌که وجدان انسان در بسیاری از مواقع تابع ضرورت‌های عملی است نمی‌توان شک کرد (مطهری، ۱۳۶۵، صص ۱۰۳-۹). البته کلیت این ادعا محل بحث است و چنین نیست که وجدان بشر صرفاً ملعبهٔ منافعش باشد؛ زیرا این منتهای اهانت به بشر است. به بیان دیگر، درخصوص

«زیرینا بودن» اقتصاد می‌توان گفت که آن را به‌عنوان یک قاعده کلی نمی‌شود پذیرفت، اما درخصوص اکثریت مردم تقریباً درست است. زیرا همچنان که در روایت نیز آمده است: «من لا معاش له، لا معاد له»، یا به تعبیر مولوی: «آدمی اول اسیر نان بود». بنابراین اول باید مادیات (نان و مسکن و...) درست شود تا بعداً به‌اصطلاح، دل و دماغ برای فلسفه‌سازی، هنر، دین و... پیدا شود (مطهری، ۱۳۶۹، ص ۸۵).

اما علی‌رغم این واقعیت مسلم که تاریخ تجلی‌گاه ظهور و بروز اراده آدمی است، مکتب مارکسیسم گمان می‌برد که انسان تاریخ خود را نمی‌سازد، بلکه شیوه تولید و طرز اقتصاد تاریخ بشر و تمام رویدادها و نتیجه آن را می‌سازد. یعنی انسان نتیجه تکامل یافته طبیعت و محکوم به قوانین آن و جبر تاریخ است (مکارم، پیشین، ص ۱۷).

تقدم پیشه‌ها یا اندیشه‌ها

یکی از اندیشه‌های جوهری و اساسی مارکسیسم این است که آدمی همان‌گونه که می‌زید، می‌اندیشد. بنابراین اگر کسی زندگی بورژوازی داشته باشد، تفکرش بورژوازی و ضدانقلابی و ارتجاعی است. اما اگر معیشت پرولتاری و کارگری داشته باشد و در طبقه پرولتاریا باشد، تفکر انقلابی دارد و انقلابی خواهد بود.

مارکس معتقد بود که رفتار سیاسی، اجتماعی، حقوقی و ایدئولوژیکی به‌وسیله عوامل اقتصادی معین می‌شود. درحالی‌که عوامل دیگری مثل قدرت‌طلبی، رفاه و راحت‌طلبی، برتری‌جویی، رسیدن به امنیت، مذهب و ملاحظات خانوادگی در شکل‌گیری رفتار انسان نقش مهمی را بازی می‌کنند. به‌نحوی که می‌توان گفت عوامل اقتصادی و غیراقتصادی از هم تاثیر می‌پذیرند و بر هم اثر نیز می‌گذارند (توانایان‌فرد، پیشین، صص ۵۲-۵۳). به زبان دیگر، مارکسیسم گوهر انسان را مجموعه مناسبات اجتماعی می‌داند و معتقد است طبقه‌ای که قدرت سیاسی و اقتصادی را در دست دارد، سازنده فرهنگ جامعه به‌کلی‌ترین وجه آن است (احمدی، پیشین، صص ۱۰ و ۳۵).

از نظر مارکسیسم، در جامعه سرمایه‌داری همه علوم و فنون و اعتقادات در جهت منافع سرمایه‌داری است. این دیدگاه کمترین نقش را برای آدمی و بیشترین آن را برای ابزار تولید قائل است. در نظر اینان، در جامعه سرمایه‌داری علوم گوناگون توجیه‌گر و توجیه‌کننده حکومت سرمایه‌داری است و نمی‌توانند جز این هم باشند. به‌عنوان مثال، یک حقوق‌دان در چنین جامعه‌ای تمام هم و غمش این است که اعمال قدرت طبقه حاکم نسبت به طبقه پرولتاریا یا محکوم را توجیه قانونی و حقوقی بنماید. براساس باور مارکسیسم، هر فکری، صد درصد زائیده شرایط ذهنی و عینی فکرکننده است و اگر شما شرایط ذهنی و عینی فکرکننده را به من بگویید، من به شما می‌گویم که او چگونه فکر می‌کند. در نظر آنان متفکران همیشه نوکر حاکمانند؛ زیرا توجیه‌گر وضعیت موجودند. یعنی اگر جای سرمایه‌دار بگذارند، مثل سرمایه‌دار فکر می‌کنم و اگر او هم جای من باشد، مثل من فکر می‌کند (مطهری، ۱۳۶۹، صص ۱۰۵ و ۹۳).

مارکس در نقد نظر آقای پرودن که معتقد بود اراده قدرتمندان بزرگترین علت مناسبات اقتصادی است، می‌گوید که برعکس، صاحبان قدرت در تمام اعصار مجبور به تبعیت از مناسبات اقتصادی بوده‌اند و قانون‌گذاری، چه سیاسی و چه مدنی، صرفاً برحسب مناسبات اقتصادی تنظیم می‌شود (مارکس، ۱۳۸۳، ص ۷۳). به دیگر سخن، آسیاب دستی جامعه‌ای با اربابان فئودالی و آسیاب بخار نیز جامعه‌ای با سرمایه‌داران صنعتی به وجود می‌آورد (همان، ص ۱۰۶). مارکس می‌گفت که در بهشت سرمایه‌داری کوچک‌ترین تغییر در بهای وسایل ضروری زندگی موجب تغییراتی در شماره مرگ‌ومیر و جنایات می‌شود (مارکس، ۱۳۷۹، ص ۸۵) و در حال حاضر تمام ثروت جامعه ابتدا از دست سرمایه‌دار می‌گذرد و سرمایه‌داری صاحب دست اول کلیه ثروت اجتماعی است (همان، ص ۷۶۵).

از نظر مارکس، سازمان اقتصادی، مهم‌ترین سازمان و عامل اصلی و موثر در حیات سیاسی و اجتماعی و فکری جامعه است و طبقات اجتماعی که بر مبنای سازوکار اقتصادی بنا شده‌اند نیروی پیش‌برنده اصلی جوامع به وضعیت آرمانی و ایده‌آل کمونیسم هستند؛ زیرا واقعیات اقتصادی رفتار انسان را تعیین می‌کنند و تاریخ بشر نزاع طبقاتی بین ثروتمندان و

فقیران است (نیک‌بخت، پیشین، ص ۱). در این مکتب تحولات تاریخی که ناشی از عوامل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... است، صرفاً به عوامل اقتصادی و درنهایت نیز به ابزار تولید تقلیل می‌یابند. یعنی اقتصاد در مناسبات تولید خلاصه می‌شود و مناسبات تولید نیز در ابزار تولید تبلور می‌یابند. هرکس مالک ابزار تولید باشد، یعنی سرمایه‌داران و مالکان ابزار تولید (طبقهٔ بورژوازی)، طبقهٔ مسلط هستند و هرکس هم فاقد ابزار تولید باشد، یعنی کارگران (پرولتاریا)، طبقهٔ زیردست خواهند بود. البته ابزار تولید در ادوار گوناگون متفاوت بوده است. در دورهٔ برده‌داری ابزار تولید برده بوده است. در دورهٔ فئودالیسم زمین و املاک و در دورهٔ سرمایه‌داری نیز ماشین‌آلات و ابزار صنعتی است (نساج، ۱۳۹۲، ص ۲).

براساس دیدگاه ماتریالیسم، جامعهٔ مدنی به وسیلهٔ اقتصاد آن تعیین می‌گردد و روابط تولید ساختار اقتصادی جامعه را تشکیل می‌دهد (پلخانف، ۱۳۸۱، صص ۴۲-۴۳). به بیان دیگر، تاریخ و اقتصاد جنبهٔ مادی دارند و جنبه‌های غیرمادی تاریخ آثار و جلوه‌ها و توابعی از واقعیت مادی تاریخ هستند. اما اسلام برای انسان یک فطرت و اصالت قائل است و انسان را مافوق منافع اقتصادی و وضع طبقاتی می‌داند (مطهری، بی‌تا، دفتر سوم، صص ۷۶-۷۷).

در مکتب مارکسیسم محتوای آگاهی و شناخت مبتنی بر تجربه است و در نتیجه اندیشه‌ها حاصل شناخت تجربی است و انسان آن‌ها را برحسب و براساس نیازمندی‌های اقتصادی خود می‌آموزد. بنابراین انسان‌ها بر مبنای طبقه‌ای که به آن تعلق دارند که البته عوامل اقتصادی تعیین‌کنندهٔ آن است، دارای ارزش‌های متفاوتی هستند. یعنی خیر و شر یا نیک و بد در میان هر طبقهٔ اجتماعی و اقتصادی متفاوت از خیر و شر طبقهٔ دیگری است. مارکس می‌گوید: اشکال مختلف شعور اجتماعی، یعنی روندهای سیاسی و اجتماعی و روانی به وسیلهٔ شیوهٔ تولید زندگی مادی یا اقتصادی معین می‌شوند. به اعتقاد مارکس «شعور» افراد تعیین‌کنندهٔ «هستی» آن‌ها نیست. بلکه برعکس «هستی» آن‌ها تعیین‌کنندهٔ شعورشان است و به سخن دیگر، **پیشه‌ها مقدم بر اندیشه‌ها** هستند. (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۴۹). از این رو هر آنچه را که انسان آرزو می‌کند و می‌اندیشد، نتیجهٔ نیازمندی‌های اقتصادی اوست و شیوهٔ بروز و تجلی نیز همان‌گونه است که روش‌های تولید و روابط و مناسبات اجتماعی ناشی از آن تعیین می‌کند (همان، ۱۴۹). مارکسیست‌ها معتقدند که حق تقدم با عمل است و اگر تئوری ما را به سوی اهدافی که در نظر گرفتیم رهنمون نماید درست است؛ زیرا ما تئوری را برای عمل می‌خواهیم (زینتی، ۱۳۷۹، ص ۷۱).

شایان ذکر است که نظریهٔ تقدم کار بر اندیشه در سطح فرد مطرح می‌شود و نظریهٔ تقدم نهاد مادی بر سایر نهادهای اجتماعی در سطح اجتماع مطرح است. طرفداران مارکسیسم چون به تقدم جامعه‌شناسی انسان بر روانشناسی وی معتقد هستند، در نتیجه تقدم کار فردی بر اندیشهٔ فردی را مظهر و نتیجهٔ تقدم نهاد مادی بر سایر نهادهای اجتماعی می‌دانند (مطهری، ۱۳۸۸، ص ۱۰۶).

علاوه بر مکتب مارکسیسم پیروان مکتب اصالت عمل و به‌ویژه جان دیوئی نیز معتقدند که اندیشیدن تنها ابزاری برای عمل است و انسان هنگامی آغاز به اندیشیدن می‌کند که با مشکل یا مسئله‌ای برخورد کند. یعنی اندیشه تنها دارای ارزش ابزاری است. همچنین براساس دیدگاه پیروان مکتب اگزیستانسیالیسم، ما موجود بی‌شکلی یا آشوبناکی بوده‌ایم که وارد دنیا شده‌ایم بعد عوامل خارجی به ما شکل داده‌اند. یعنی «من»، «من» هستم چون در این عصر زندگی می‌کنم. در این مکان به دنیا آمده‌ام، پدرم این پدر و مادرم این مادر است (ملکیان، بی‌تا، ص ۲۰). در واقع مارکس توانست تاریخ را نه بر محور آگاهی تاریخی و سوژهٔ جمعی، بلکه براساس واقعیت‌های عینی و مناسبات مادی حاکم بر آن صورت‌بندی نماید (محمدنژاد، ۱۳۹۷).

از نظر مارکس، شیوهٔ تولید زندگی مادی تعیین‌کنندهٔ فرایند زندگی اجتماعی و سیاسی و فکری است. به تعبیر دیگر، آگاهی انسان‌ها هستی آن‌ها را تعیین نمی‌کند. بلکه هستی اجتماعی آنان تعیین‌کنندهٔ آگاهی‌شان است (کرایب، پیشین، ص ۸۱).

همچنان که از نظر دورکیم نیز واقعیت اجتماعی از بیرون خود را بر ما تحمیل می‌کند و به میزان بالایی اجبار در مورد آن‌ها وجود دارد (همان، ص ۶۸) و به عبارت دیگر، انسان محصول شرایط و تربیت است.

مارکس بر خلاف هگل که انسان را انسان آگاه معرفی می‌کند و جهان را بر روی سر او قرار می‌دهد، معتقد است که آگاهی فاقد هستی مستقل و وابسته به ماده‌ای است که به‌طور فزاینده‌ای در حال تغییر است. در نظر ایشان روابط تولیدی سازنده ساختار اقتصادی جامعه و اساس آن است و روبنای سیاسی و حقوقی براساس آن شکل می‌گیرد. اما این رویکرد مارکس با سنت تفکر مدرن کاملاً تفاوت دارد؛ زیرا محوریت اراده انسانی را به‌عنوان مفهومی انتزاعی در تعیین سرنوشت تاریخی خود مورد چالش قرار می‌دهد (محمدنژاد، پیشین، ص ۶).

مارکس می‌گوید که «من کار می‌کنم، پس هستم». یعنی کار عین موجودیت من یا هستی واقعی من است. به بیان دیگر، موجودیت انسانی انسان کار اجتماعی یا کار تجسم‌یافته است و تمام امور دیگر، مثل احساسات فردی خود و دیگران و همین‌طور فلسفه، اخلاق، هنر، مذهب و... تجلیات واقعی انسان هستند، نه عین موجودیت واقعی انسان. البته این طرز تفکر برای ما که هستی واقعی انسان را «من» او می‌دانیم و آن را جوهری غیرمادی و محصول حرکات جوهری طبیعت می‌شماریم و نه محصول اجتماع، بسیار شگفت می‌نماید (مطهری، ۱۳۸۸، صص ۱۰۸-۱۰۹).

اما دقیقاً در نقطه مقابل، دیدگاه افراطی پیروان مارکسیسم و مکتب اصالت عمل و دکارت، فیلسوف شهیر فرانسوی، اندیشیدن را دلیل زنده بودن می‌دانست و می‌گفت: «من فکر می‌کنم، پس وجود دارم» (پاپکین و استرول، ۱۳۶۹، ص ۲۶۰). البته جمعی از این هم پیش‌تر رفته و بسان ایدئالیست‌های افراطی گفته‌اند که در واقع: «آنچه در اندیشه نیامده است، نمی‌تواند واقعی باشد» (کاپلستون، ۱۳۸۲، ج ۵، صص ۲۳۹-۲۳۶) (کاپلستون، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۲۶۴). حال آن که باید گفته شود در عین حال که افکار و عقاید می‌توانند به اعمال منجر شوند، اما اعمال نیز می‌توانند ما را به‌سوی افکار و عقاید راهنمایی کنند. یعنی ارتباط میان نظر و عمل یا اندیشه‌ها و اعمال دو سویه است. بنابراین هرچند علم بی‌عمل بی‌ارزش است، اما کار بدون اندیشه نیز غالباً کم‌اثر و گاهی پرضرر است. اما مارکسیسم با پذیرش حاکمیت اصل نسبیّت بر همه‌چیز، عملاً اندیشه و فکر و وجود انسان را در چنگال تغییرات اقتصادی و ابزار تولید اسیر می‌پندارد (مکارم، پیشین، ص ۳۱).

شایان ذکر است که مولوی نیز حقیقت آدمی را همین تفکر و اندیشه می‌داند و معتقد است که:

ای برادر تو همان اندیشه‌ای / ما بقی تو استخوان و ریشه‌ای (مولوی، ۱۳۷۹، دفتر دوم، ابیات ۲۷۸-۲۷۹، ص ۲۱).

در جای دیگری نیز گفته است که:

جان نباشد جز خبر در آزمون / هر که را افزون خبر جانش فزون (همان، دفتر دوم، ابیات ۳۳۲۷-۳۳۲۸).

همچنین در فرازی دیگر نیز چنین می‌سراید:

چون سر و ماهیت جان مخبر است / هر که او آگاه‌تر، با جان‌تر است (همان، دفتر ششم، بیت ۱۴۹).

مفاد این ابیات نغز مساوی دانستن حقیقت جان آدمی باخبر، یعنی تفکر و اندیشه است.

دیدگاه ملاًصدرا نیز که نظریه مشهور ایشان ذیل عنوان «اتحاد عقل و عاقل و معقول» یا «علم و عالم و معلوم» معروف اهل نظر است متضمن همین معناست؛ زیرا او معتقد است که جان و دانش در اصل از یک گوهرند و نفس هرکس مجموعه معلومات اوست. از این رو می‌گوید: «هر منصفی گواهی می‌دهد که جان عالم و جان جاهل یکی نیستند و بلکه جاهل از آن جهت که جاهل است ماهیت ندارد» (ملاًصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۴۴). از نظر غزالی هم جنبه حقیقی و هویت واقعی

آدمی همان روح یا دل اوست و معرفت غذای روح است. همان‌طور که طعام و شراب غذای جسم است که در این زمینه آدمی با بهایم یا سایر حیوانات مشترک است (غزالی، ۱۳۶۱، صص ۲۱-۱۳).

نقد و ارزیابی دیدگاه مارکسیسم

براساس پندار مکتب مارکسیسم، مجموع زندگی فرهنگی و تاریخی از روابط تولید به‌تنهایی استنتاج می‌شود (پلخانف، پیشین، ص ۱۰۶) و تاریخ اجتماعات بشر مبتنی بر تضادهای اقتصادی است. یعنی کلیهٔ تحولات و آثار تاریخی جوامع انسانی به‌وسیلهٔ عوامل یا قوای محرکهٔ اقتصادی به‌وجود می‌آید (راسل و...، ۱۳۵۷، ص ۴۷). درحالی‌که اندیشه‌ها به‌طریقی مستقل و برحسب قوانین خودشان تکامل می‌یابند و شیوه‌های تولید نیز به‌طور مستقل و برحسب قوانین خودشان تکامل می‌یابند. از این‌رو نهادهای قانونی یا حقوقی کشور با اقتصاد آن مطابقت ندارند (همان، صص ۱۱۳-۱۱۲).

اشتباه «مارکسیسم» این است که به هرچیز از عینک تضاد اقتصادی و اختلاف طبقاتی می‌نگرد و از سایر غرایز انسان، مانند حس جاه‌طلبی و خودخواهی که از عوامل مهم محرک تاریخ هستند غافل است (سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۷). راسل در نقد دیدگاه مارکسیسم که صرفاً بر قدرت اقتصادی تأکید می‌ورزد، می‌گوید که صور قدرت متنوع است و مشتمل به مواردی مثل تمایل به کسب قدرت نظامی، روحانی، اقتصادی، جنسی و... نیز می‌شود. بنابراین خطاست که مانند مارکسیسم حوایج اقتصادی زندگی را تنها محرک تحولات تاریخ بیندازیم و فقط میل به کسب قدرت اقتصادی را در نظر بگیریم و قدرت‌های دیگر را نادیده انگاریم. از این‌رو، شرط لازم برای تأمین سعادت جامعه وجود تعادل بین قدرت‌هاست. درحالی‌که مارکسیست‌ها تصور می‌کنند فقط با ایجاد تعادل اقتصادی و توزیع ثروت تأمین سعادت اجتماع میسر است (راسل و...، ۱۳۵۷، صص ۳۸-۳۹). همچنین ماکس وبر برخلاف مارکس معتقد است که همیشه یا خیلی از اوقات عوامل معنوی به‌وجودآورندهٔ عوامل اقتصادی بوده‌اند. مثل انقلاب پروتستان که معلول برخوردهای دنیای مسیحیت با مشرق‌زمین بوده است (مطهری، ۱۳۶۹، صص ۱۱۷-۱۱۶).

از نظر مارکس علت پیش‌زمینه‌ای و عامل قطعی ایجاد آگاهی انسان‌ها «کار تولیدی اجتماعی» است و فعالیت اجتماعی و حقیقی انسان‌ها همان فعالیت مادی و عمل انقلابی آن‌ها در تقابل و تعاکس با طبیعت و جامعه است، نه این‌که فعالیت فکری محض باشد (آشتیانی، ۱۳۸۶، صص ۲۹۷-۳۰۰). اما وبر معتقد است که آنچه را سوسیالیسم سلطهٔ اشیا بر انسان‌ها تلقی می‌کند، درواقع سلطهٔ وسایل بر اهداف است. یعنی آنچه در ابتدا وسیله‌ای برای برآوردن نیازها بوده، تبدیل به هدف فی‌نفسه شده است. به بیان دیگر، چنان عقلانی شده است که با وجود این‌که زمانی انسانیت خود را در درون آن تثبیت کرده بود، اما اینک مانند قفسی آهنین انسانیت را احاطه کرده و آن را تعیین می‌کند (لوویت، ۱۳۸۵، ص ۱۰۰).

براساس دیدگاه مارکس وبر، منافع واقعی و عملی بدون وجود بال و پر روحانی، لنگ می‌زند و از سوی دیگر نیز پیروزی اندیشه‌ها در طول تاریخ تنها در صورتی میسر است که با منافع واقعی و عملی پیوند داشته باشد. او معتقد است که استعارهٔ مارکسیستی «زیربنا و روبنا» برای تبیین وابستگی ویژهٔ منافع و اندیشه‌ها کفایت نمی‌کند، بلکه باید گفت که هماهنگی دو قطبی بین «منافع و اندیشه‌ها» وجود دارد؛ زیرا در درازمدت هیچ‌یک از این دو بدون دیگری نمی‌توانند دوام بیاورند و هریک دیگری را به‌عنوان مکمل لازم دارد. به بیان دیگر، از یک سو هر جا که منافع با حدت و حرارت دنبال می‌شوند، معمولاً ایدئولوژی شکل می‌گیرد و از سوی دیگر نیز هر جا که قرار باشد حاکمیت اندیشه‌های آرمانی تحقق یابد، به قدرت منافع واقعی نیازمند است. هرچند که اغلب اندیشه‌ها کم‌وبیش منافع را از مسیر و هدف اولیه و اصلی آن‌ها منحرف می‌کنند. البته وبر اعتراف می‌کند که هدف من این نیست که به‌جای تفسیر علی یک‌جانبه و مادی‌گرایانه تفسیری به همان اندازه یک‌جانبه و روح‌باورانه از طریق فرهنگ ارائه دهم (بندیکس، ۱۳۸۲، صص ۵۵-۵۳).

استاد شهید مطهری معتقد است که سه نظریه در این زمینه وجود دارد: نظریه مارکس که براساس آن زیربنای اجتماع شکل تولید و طرز توزیع مواهب مادی زندگی است و همه چیز دیگر تابع و طفیلی آن است. نظریه ماکس وبر که براساس آن فکر و ایمان و عقیده اصالت دارد و به انقلاب پروتستان به عنوان یک انقلاب فکری و اصلاحی مذهبی مثال می‌زند؛ زیرا لوتر و پیشوایان پروتستان برخلاف کاتولیک‌ها که عقل را تحقیر می‌کردند، عقل را از نو احیا کردند و به تطابق دین و عقل قائل شده‌اند. اما نظریه سوم نظریه تلفیقی اسلام است که براساس آن برای انسان‌های راقی و مترقی که از نظر فکری بالغ و منطقی هستند، اصل و اساس و مبنا و زیربنا، فکر و منطقی است و همه چیزهای دیگر براساس فکر بنا نهاده می‌شود. این فکر می‌تواند از چنان استحکامی برخوردار باشد که علل و شرایط مادی حتی قدرت تغییر آن را هم نداشته باشند. اما فکر و اندیشه انسان‌های غیربالغ از عقل و آن نیروی مقدس فکری به اصطلاح قرآنی سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه از وهم و خیال و به عبارت دیگر از شرایط محیط و از تقلیدها و تلقین‌ها سرچشمه می‌گیرد و اعتقادات این گروه از انسان‌ها روپنا هستند. یعنی بر رو ساخته شده‌اند. ایشان در پایان نتیجه می‌گیرند که درخصوص انسان‌های ابتدایی و غیربالغ‌الفکر نظر آقای مارکس درست است. درحالی که درباره انسان‌های منطقی و بالغ‌الفکر نظر ماکس وبر درست است (مطهری، ۱۳۹۵، صص ۳۳۱-۳۳۴).

مترلینگ در نقد نظرگاه مارکسیسم می‌گوید که اگر کمونیسم به معنای حقیقی خود بخواهد وجود داشته باشد، در آن صورت ما باید زندگی مان به سان مورچه و زنبور عسل و مورپانه گردد. اما این زندگی بدون خلاقیت، انتخاب، آزادی و... از زندگی در جهنم نیز بی‌روح‌تر و دشوارتر خواهد بود. زیرا زندگی وقتی لذت‌بخش است که در آن لذت‌های کوچک، امیدهای کوچک، عشق‌های کوچک و حتی محرومیت‌های کوچک نیز وجود داشته باشد (راسل و...، ۱۳۵۷، صص ۱۱۳-۱۱۰).

یکی از مفاهیم به کار رفته در مارکسیسم، مفهوم «بیگانگی» است. مارکس معتقد است که «بیگانگی» حالتی است که براساس آن محیط یا نظامی را می‌آفرینیم که چنان صلابت واقعی می‌یابد که غیرقابل تغییر می‌نماید. به بیان دیگر، نیروی خود را بر ما اعمال کرده و ما را شکل می‌دهد و بر ما نظارت می‌کند. در نتیجه ما را از ماهیت جمعی خود به عنوان موجوداتی که با همکاری یکدیگر جهان پیرامون خود و خودمان را دگرگون می‌سازیم بیگانه می‌سازد (کرایب، پیشین، ص ۱۶).

اما آقای مارکس برای انسان خودی باقی نگذاشته است تا «از خود بیگانگی» سخن گوید؛ زیرا انسان را حیوانی از حیوان‌ها می‌داند و حیوان هم که از خود بیگانگی ندارد. درحالی که براساس دیدگاه عرفا، خدا یک موجود بیگانه از انسان نیست و انسان هرچه به سوی خدا رود از خود دانی و پست خویش جدا می‌شود، نه این که واقعا از خود جدا شود. به بیان دیگر، فنای از یک خود است و بقای به خود دیگر است (مطهری، دفتر سوم، صص ۳۰-۲۸).

یکی دیگر از انتقادات وارده بر مارکسیسم این است که برخلاف نظر آن‌ها، همه تحول‌های تاریخی و اجتماعی بشر از طریق انقلاب صورت نمی‌گیرد. به عنوان مثال پایان دوران بردگی در جهان یا انتقال از مرحله کشاورزی به مرحله صنعت و... تدریجی نبوده است، بلکه ده‌ها سال به طول کشیده بود. بنابراین جهش و انقلاب در طبیعت و جامعه انسانی یک قانون عمومی و کلی نیست، بلکه قانونی است که موارد معین و مخصوص به خود دارد (مکارم شیرازی، پیشین، ص ۱۶).

همچنین با قبول اصل جبر مارکسیستی، مواردی همچون وظیفه و تکلیف یا مسئولیت انسان، پاداش و کیفر، بازپرسی دادگاه و محاکمه، تبلیغ و نشر دعوت، تعلیم و تربیت و خودسازی، کاملاً بی‌معنا و غیرمنطقی و بیهوده است. مارکسیسم با خلاصه کردن همه چیز در آب و نان و لباس و مسکن و بهداشت، انسان را تک‌بعدی و حیوان کارگر قلمداد کرده است و اصالت عوامل دیگر مانند دانش، عشق به آزادی، عدالت و سایر ملاکات برجسته اخلاقی را منکر و مولود نیاز اقتصادی پنداشته است (مکارم، پیشین، ص ۳۰).

از نظر مارکس، انسان همانند آینه‌ای است که روابط اجتماعی به‌هرنحوه که باشند در آن انعکاس می‌یابند. یعنی اگر روابط تغییر کنند، انعکاسات منقش در آینه نیز تغییر می‌کنند. یعنی انسان همانند آینه در برابر صور منقش در خودش اصلاتی ندارد. چون محتوا و فطرت ندارد (مطهری، دفتر سوم، ص ۳۰). اما این نظریه نمونه‌های نقض فراوانی مثل انبیاء و نوابغ تاریخ دارد که نه تنها تحت تاثیر محیط و اوضاع زمانهٔ خود نبوده‌اند، بلکه علیه وضعیت موجود قیام نیز کرده‌اند. شایان ذکر است که مارکس در مورد نقش عوامل اقتصادی بسیار غلو کرده است؛ زیرا معتقد بود که رفتار سیاسی، اجتماعی، حقوقی و ایدئولوژیکی به‌وسیلهٔ عوامل اقتصادی معین می‌شوند. درحالی‌که این نظریه صددرصد درست نیست؛ زیرا انگیزه‌های دیگری مثل قدرت‌طلبی، رفاه‌طلبی و رسیدن به آسایش و امنیت، برتری‌جویی، گرایش‌های مذهبی، ملاحظات خانوادگی، نهادهای اجتماعی، سیاسی، حقوقی و ایدئولوژی اثر بسیار چشمگیری بر عوامل اقتصادی می‌گذارند و در حقیقت عوامل اقتصادی و غیر اقتصادی هم از یکدیگر تاثیر می‌پذیرند و هم بر یکدیگر اثر می‌گذارند (توانائیان فرد، پیشین، صص ۵۰-۵۳).

البته مارکس و انگلس برخلاف مارکسیست‌های افراطی به علمی بودن نظریهٔ ماتریالیسم دیالکتیک یا تفسیر اقتصادی تاریخ به‌صورت ادوار پنج‌گانه یا شش‌گانه اعتقاد نداشتند، بلکه این نظریه را صرفاً در حد یک تئوری که حتی در صورت اثبات نیز صرفاً در قسمتی از جهان صادق است، می‌پذیرفتند (توانائیان فرد، پیشین، صص ۶۵-۶۸). اما توجیه ساده‌انگارانه از مارکس موجب شده که پیروان وی اغلب مباحثات سیاسی را با واژه‌های زمخت اقتصادی تبیین کنند. به‌حدی که خود مارکس گفته است که «من مارکسیست نیستم» (کرایب، پیشین، ص ۱۵۹).

نتیجه‌گیری

شایان ذکر است که غرض از نگارش این مقاله انکار اثرات ابعاد و جوانب گوناگون زندگی اجتماعی، اقتصادی، معیشتی و سیاسی در حیات آدمی نیست، بلکه مقصود تقدم و اولویت و ذاتیت اندیشه نسبت به سایر ویژگی‌ها و اوصاف آدمی است. به عبارت دیگر، مراد تذکار این حقیقت است که آنچه موجب امتیاز آدمی از سایر موجودات می‌گردد، در مرتبهٔ نخست، اندیشه و تفکر اوست، نه چیز دیگر. زیرا سایر اوصاف و ویژگی‌های آدمی در زمرهٔ عرضیات اوست و تنها اندیشه و تفکر است که وجه اصلی و ممیزهٔ آدمی و به تعبیر فلاسفه فصل منطقی انسان است.

البته این سخن و این ادعا به این معنا هم نیست که نحوهٔ معیشت و زندگی انسان‌ها هیچ‌گونه تأثیری در اندیشه و فکر آن‌ها ندارد. بلکه مقصود این است که فکر و اندیشه سابق بر عمل است. هرچند که خود این فکر و اندیشه نیز بی‌تأثیر از زندگی و عمل نیست. به‌عنوان مثال، یک معمار که می‌خواهد ساختمانی را بسازد، ابتدا نقشه و طرح کلی آن را در ذهن خود ترسیم می‌نماید، آن‌گاه نقشه‌هایش را در خارج پیاده می‌کند. هرچند که وجدان انسان نیز در بسیاری از مواقع تابع ضرورت‌های عملی است (مطهری، ۱۳۶۹، ص ۸۶). مطلب دیگر این‌که اگر به‌واقع و حقیقتاً اندیشه و تفکر آدمی مسبوق به معاش و معیشت او باشد، در آن صورت اختیار را از او سلب کرده‌ایم و اگر اختیار آدمی را انکار نمایم، باید تمامی نظام‌های تعلیم و تربیت را تعطیل نمایم. همچنین تشویق و تنبیه یا پاداش و کیفر زمانی معنا پیدا می‌کند که ما آدمی را مختار و مرید بدانیم. حال آن‌که بنا به روایت مارکسیسم تمامی شخصیت آدمی و تفکر او در جامعه و تاریخ شکل می‌پذیرد.

به بیان دیگر، از نظر متافیزیکی و فلسفی و بنا بر رأی فلاسفه و حکما، به‌ویژه حکمای اسلامی نیز، علت غائی تصوراً مقدم بر سایر علل است؛ زیرا به‌عنوان مثال ابتدا فاعل و سازندهٔ صندلی یا هر چیز دیگری، به‌جهت انگیزه و هدف معینی در ذهن خود به ترسیم شیء مورد نظر، یعنی صندلی می‌پردازد. آن‌گاه در مراحل بعدی برای فعلیت بخشیدن به آن تصور بالقوهٔ ذهنی، مرحلهٔ عمل پیش می‌آید و در این مرحله است که به علل فاعلی و مادی و صوری حاجت می‌شود. بنابراین از نظر مابعدالطبیعی نیز فکر و اندیشه مقدم بر عمل است. یعنی اول آدمی می‌اندیشد، آن‌گاه وارد مرحلهٔ عمل می‌گردد. ابتدا فکر می‌کند و پس از آن، براساس فکر و اندیشهٔ خود زندگی می‌کند. پس فکر کردن و اندیشیدن سابق بر زندگی کردن است.

یعنی اعمال اقتصادی و... مؤخر و مسبوق بر اندیشیدن است. به بیان دیگر، اگر انسان را در افعالی که از وی اختیاریاً صادر می‌شود در نظر بگیریم، می‌بینیم که تا انسان غایتی را تصور نکند یا وجود ذهنی غایتی برایش حاصل نشود، اراده کاری برایش پیدا نمی‌شود و همین که غایت و فایده کاری در ذهنش منقش شد، آن وقت است که میل و اراده‌اش منبعث می‌گردد و فعل از وی صادر می‌شود (مطهری، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۴۲). بنابراین آدمی آن‌گونه که می‌اندیشد، می‌زید، نه بالعکس.

منابع

- آشتیانی، منوچهر، (۱۳۸۶)، کارل مارکس و جامعه‌شناسی شناخت. تهران: نشر قطره، چاپ اول.
- ابراهیم‌زاده، عیسی، فلسفه تربیت، (۱۳۸۳)، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ پانزدهم.
- احمدی، بابک، واژه‌نامه فلسفی مارکس، (۱۳۸۲)، تهران: نشر مرکز، چاپ اول.
- بندیکس، راینهارد، (۱۳۸۲)، مسمای فکری ماکس وبر، ترجمه محمود رامبد، تهران: انتشارات هرمس، چاپ اول.
- پاپکین، ریچارد و استرول آورم، کلیات فلسفه، (۱۳۶۹)، ترجمه سیدجلال‌الدین مجتوی، تهران: انتشارات حکمت، چاپ ششم.
- پلخانف، گئورگی، مسائل اساسی مارکسیسم و مقالات فلسفی دیگر، (۱۳۸۱)، ترجمه پرویز بابایی، تهران: نشر آزاد مهر، چاپ اول.
- توانایان فرد، حسن، بی‌تا، مباحثی از اقتصاد مارکسیسم، انتشارات غزوه، بی‌جا.
- دریفوس، هیوبرت، پل رابینو و میشل فوکو، (۱۳۷۶)، فراسوی ساختارگرایی و هرمنوتیک، ترجمه حسین بشریه، تهران: نشر نی، چاپ اول.
- راسل، برتراند، تاریخ فلسفه غرب، (۱۳۷۳)، جلد اول، ترجمه نجف دریابندری، تهران: کتاب پرواز، چاپ ششم.
- راسل، برتراند، موریس مترلینگ و آندره ژید، اصول ماتریالیسم، مارکسیسم، (۱۳۵۷)، ترجمه دکتر س.م، انتشارات کاروان، بی‌جا.
- زینتی، علی، گفتمان روشنگر (مناظره احسان طبری، عبدالکریم سروش، فرخ نگهدار، محمدتقی مصباح یزدی)، (۱۳۷۹)، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ اول.
- سبحانی، جعفر، پژوهشی درباره مارکسیسم و مذهب، (۱۳۸۵)، قم: انتشارات پیام آزادی
- سروش، عبدالکریم، تفرج صنع، (۱۳۷۰)، تهران: انتشارات سروش، چاپ دوم.
- سروش عبدالکریم، فلسفه تاریخ، (۱۳۵۸)، تهران: طلوع آزادی، چاپ دوم.
- غزالی، ابوحامد، کیمیای سعادت، (۱۳۶۱)، تصحیح احمد آرام، جلد اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- فیرحی، داوود، (۱۳۸۳)، قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، تهران: نشر نی، چاپ چهارم.
- کاپلستون، فردریک، تاریخ فلسفه، (۱۳۸۲)، جلد پنجم، ترجمه امیرجلال‌الدین علم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، چاپ چهارم.
- کاپلستون، فردریک، تاریخ فلسفه، (۱۳۸۲)، جلد هفتم، ترجمه داریوش آشوری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، چاپ چهارم.
- کرایب، یان، (۱۳۸۴) نظریه اجتماعی کلاسیک، مقدمه‌ای بر اندیشه مارکس وبر، دورکیم و زیمل، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران: موسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم.
- لویت، کارل، ماکس وبر و کارل مارکس با پیش‌گفتاری جدید از برایان ترنر، (۱۳۸۵)، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران: انتشارات ققنوس، چاپ اول.
- مارکس، کارل، فقر فلسفه، (۱۳۸۳)، ترجمه آرتین آراکل، تهران: انتشارات اهورا، چاپ اول.
- مارکس، کارل، سرمایه، (۱۳۷۹)، ترجمه ایرج اسکندری، تهران: انتشارات فردوس، چاپ دوم.
- محمدنژاد، ایران، واکاوی میان آگاهی و سوژه در اندیشه سیاسی لویی آلتوسر، مجله پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، دوره دوازدهم، شماره ۲۲، خرداد ماه ۱۳۹۷، صص ۱۵۲-۱۳۷.
- مطهری، مرتضی، شرح مختصر منظومه، (۱۳۶۵)، جلد اول و دوم، تهران: انتشارات حکمت، چاپ دوم.

۳۹/ نقد و بررسی دیدگاه مارکسیسم دربارهٔ تقدّم پیشه‌ها بر اندیشه‌ها/عبدالله نیک سیرت

- مطهری، مرتضی، بی‌تا، مارکس و مارکسیسم، دفتر سوم، نشر شریعت، بی‌جا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۹)، فلسفهٔ تاریخ، جلد اول، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۶)، مجموعه آثار ۱۳، تهران: انتشارات صدرا، چاپ هشتم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۹۵)، مجموعه آثار ۳۰، تهران: انتشارات صدرا، چاپ هشتم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۸)، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (۵): جامعه و تاریخ، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیست‌ودوم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۳)، نقدی بر مارکسیسم، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر، بررسی پیرامون اصول مارکسیسم و سوسیالیسم، بی‌تا، بی‌جا.
- مآصدر، الشواهد الروبویه، (۱۳۶۰)، ترجمه و توضیح جواد مصلح، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ملکیان، مصطفی، بی‌تا، جزوهٔ اگزستانسیالیسم، بی‌جا.
- مولوی، جلال‌الدین، مثنوی معنوی، (۱۳۷۹)، تصحیح محمد استعلامی، تهران: انتشارات سخن، چاپ ششم.
- نساج، حمید، آشنائی با مارکسیسم، (۱۳۹۲)، www.tebyan.net
- نیک‌بخت، خلاصه‌ای از نظریهٔ مارکس، (۱۳۸۶)، www.Anthropology1384blogfa.com

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی